

РЕЦЕНЗІЯ

офіційного рецензента доктора історичних наук, професора, професора кафедри історії України та правознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Стецика Юрія Орестовича

на дисертаційне дослідження **Кантора Марка Семеновича**

«Історія українського козацтва в XVI ст.

у польській історіографії 1863 – 1939 років»,

поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія»

Рецензована дисертаційна праця присвячена актуальним питанням дослідження поглядів польських істориків на зародження і розвиток українського козацтва на теренах, які поступово входили в окреслений період до складу новоутвореної держави – Річ Посполита. Встановлення польської адміністрації на українських землях призвело до упередженого ставлення до українських козацьких військових формувань. Політичні заходи польської влади вплинули на формування офіційних поглядів польських істориків другої половини XIX – початку XX ст. щодо генези українського козацтва. Відповідно в наш час постає необхідність розвінчати чисельні перекручення польськими дослідниками ролі та значення українського козацтва як для Речі Посполитої, так і сусідніх держав.

Структура роботи логічна і послідовна. Виклад матеріалу представлено у проблемно-хронологічній послідовності. Здобувач виокремив основні три етапи історичного розвитку українського козацтва: 1) перша половина XVI ст.; 2) друга половина XVI ст.; 3) кінець XVI ст. У кожному із цих етапів здобувач відзначив ключові проблемні питання, які стали предметом дослідження польських істориків.

У першому розділі представлено історіографічний і джерелознавчий огляди та методологічні засади проведеного дослідження. Історіографічний огляд досліджуваної проблеми доведено до нашого часу і показано вплив ідей та візій польських істориків на формування козакознавчих концепцій у сучасній польській історичній науці. Висвітлено закріплені у польській історичній свідомості стереотипи та міфи щодо оцінки українського козацтва. Для проведення дослідження дисертант залучив опубліковані та рукописні праці польських козакознавців, які варто було б доповнити критичними рецензіями та дискусійними оглядами українських істориків. Розкрито «історичний песимізм» старої Краківської та «історичний оптимізм» Варшавської польських наукових історичних шкіл у питаннях дослідження українського козацтва. Простежено еволюцію після 1918 р. нової Краківської історичної школи від песимістичних та оптимістичних поглядів шляхом проведення ревізії та критики поглядів своїх попередників. Розкрито сутність «ягелонської ідеї» - як співпраці між народами польсько-литовської держави, об'єднаних на принципах унії та поширення візії про принесення поляками «високої цивілізації» для українців, білорусів та литовців.

Враховуючи особливості предмету та об'єкту дослідження здобувач, опираючись на принципи об'єктивності, всебічності, системності, історизму, опори на джерельний матеріал, науковий плюралізм, діалектичності, вдало підібрав загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння, типологізація, узагальнення, ретроспекція) та спеціальні (інформативно-цільовий аналіз джерел, метод комплексного аналізу, систематизації, історико-генетичний, історико-літературний, історико-діахрональний, порівняльно-історичний, історико-динамічний, історико-систематичний, критичного аналізу та синтезу історіографічного матеріалу, біографічний) методи. Загалом окреслений автором джерельний, методологічний та історіографічний інструментарій дозволяють на наукових засадах належно оцінити творчий доробок польських істориків другої половини XIX – 30-их років XX ст.

У другому розділі розкрито дискусійні питання польських істориків про походження українського козацтва. Проаналізовано погляди провідних польських істориків: А. Левицького, Л. Кубаля, О. Гурка, Т. Корзона, Ф. Равіта-Гавронського, О. Яблоновського, Ф. Конечного, В. Закшевського, В. Томкевича. Відзначено, що польські історики відмовлялися розглядати козацтво як суто український феномен, роблячи акцент на тому, що основу козацтва становили змішані народи у «Дикому Полі», яких вважали за варварів, розбійників, які не могли жити без війн і впливали на погіршення міжнаціональних відносин. Дисертант відзначив вплив цивілізаційних та расових теорій на написання досліджень польськими істориками про походження українського козацтва (відзначив історіософські і політичні теорії, вплив романтизму та неоромантизму). Розглянуто обставини формування та поширення тюркської і монгольської теорій походження козацтва. Проаналізовані засади укладення теорії особливої расової спільноти (змішаної європеїдної і монголоїдної). Визначено основні погляди польських істориків на витворення козацтва як боротьби двох цивілізацій: латинської проти турянської (козацької). Встановлено, що дослідники вважали, що Православна Церква сприяла слов'янізації козацтва. У дослідженнях наголошувалося на тому, що козаки формувалися із громад різного типу, основу яких становили втікачі із інших земель. Відзначив, що В. Томкевич, слушно сформулював теорію «уходництва» – як способу козакування, заперечивши досить поширену тюрксько-слов'янську змішаність козацтва, грабіжницький характер їхньої діяльності та зв'язок козаків із поняттям «черкеси». Вважаємо, що дисертанту вдалося показати різні погляди польських істориків як минулого, так і сьогодення, які постійно еволюціонували під впливом мінливих суспільно-політичних подій і відповідно у польській історіографії сформувалися дві біполярні позиції у ставленні до українського козацтва: 1) козаки-розбійники; 2) козаки-захисники південних кордонів Речі Посполитої.

Представлено розлогий огляд поглядів польських дослідників на роль старостів, урядників, шляхти в організації українського козацтва. Зауважено, що більшість істориків наголошували на намаганні польських урядників контролювати стихійний процес «козакування» на південних кордонах Речі Посполитої, оскільки походи козаків на татар мали негативні наслідки для держави. Відзначено, що козаків розглядали не тільки як рицарський стан, але й

як землевласників, чисельність яких постійно збільшувалася. Зауважено, про недостатню кількість шляхти для військової служби на пограниччю. Наведено аналіз поглядів істориків щодо оцінки відносин поміж старостами та козаками. Виокремлено погляди про використання старостами козаків для оборони кордонів та охорони колоністів на південному пограниччі. Розкрито критичні погляди Ф. Равіти-Гавронського на діяльність прикордонних старост, викриваючи їхні грабіжницькі походи разом із козаками. Польські історики негативно характеризували особистості прикордонних старост (С. Полозовича, О. Дашковича, П. Лянцкоронського, Б. Претвича), обзиваючи їх бунтівниками, свавільниками, зрадниками, грабіжниками. Слушно відзначено, що у 30-их роках ХХ ст. погляди науковців змінилися і в польській історіографії набув поширення об'єктивний погляд на визначення внеску кожного старости у спільну справу оборони південних кордонів Польсько-Литовської держави. Таким чином, здобувачу вдалося простежити еволюцію поглядів польських істориків щодо визначення проблемного питання про генезу українського козацтва, виокремивши провідні ідеї та концепції.

У третьому розділі дисертантом окреслено зміни у діяльності українського козацтва, зумовлені його виходом на міжнародний рівень у другій половині ХVІ ст. та налагодження співпраці із державними інституціями Речі Посполитої. Зокрема, здобувач детально аналізує погляди польських істориків на військову історію українського козацтва. Відзначив, що науковці вивчали маловідомі постаті ватажків козацтва, які спричинилися до утворення Січі – як еталону, зразку і своєрідної військової столиці запорізького козацтва. Зауважено, що деякі із дослідників навпаки применшували значення Січі як оборонного замку. Серед основних причин появи Січі польські дослідники виділяли невдалу політику польських королів щодо козацтва. Зауважив, що частина дослідників намагалася довести тенденційне твердження про те, що Січ була витвором політики польських королів, а не бунтівних козаків. Подає класифікацію українського козацтва, яка набула поширення у польській історичній науці, із поділом на осілих (городових) і неосілих (січових). Розкрив два протилежні підходи до оцінки постаті Дмитра Байди Вишневецького у польському козакознавстві: 1) героїчний захисник Європи від татар і турків; 2) авантюрист, бунтівник, вождь козаків-грабіжників, зрадник.

Представлено внесок польської історичної науки у дослідження молдавських походів Д. Вишневецького. Проаналізовано різнобічні погляди польських дослідників, які іноді були суперечливими і неоднозначними: одні стверджували, що молдавські походи відповідали планам правителів Польсько-Литовської держави (Ф. Конечний), а інші навпаки доводили, що козаки діяли в геополітичних інтересах Австрії (В. Конопчинський).

Розкрито ставлення польських істориків до проблемного питання про трансформацію українського козацтва із вільного (низового) у реєстрове (городове). Зокрема, детально проаналізовано погляди Т. Корзона щодо процесу перетворення українських козаків із грабіжників у лицарський стан завдяки долучення до їхніх лав шляхти. Відзначено думку О. Яблоновського про зростання ролі козаків у суспільстві через прояви різних форм непокорі офіційній владі Польсько-Литовської держави і розширення масштабів

показання населення. Розкрито дуалістичне зображення діяльності українського козацтва у працях Ф. Равіти-Гавронського: 1) бездумне зняття в руках польських правителів; 2) дика, кровожерлива, авантюрна стихія. Відзначено, що дослідник поділяв козацькі акції на дві категорії, поклавши в основу класифікації відповідність політиці польських королів: вдалі та невдалі.

Здобувач висвітлив ставлення польських істориків щодо оцінки співпраці влади Речі Посполитої із українським козацтвом, відзначивши наслідки та помилки у її реалізації. Розкрито спростування польською історіографією «баторіанської легенди» шляхом аналізу військової реформи короля Стефана Баторія. Зокрема, зазначено, що дослідники доводили, що привілей Баторія не поширювався на низових запорізьких козаків, а створення козацького реєстру було зумовлено необхідністю встановлення державного контролю над їхньою діяльністю. Відзначив, що К. Гурський зібрав дані про чисельність, фінансування, організацію реєстрового козацтва, окреслив тактику і бойове мистецтво козаків. Дисертант встановив, що Т. Корзону вдалося проаналізувати особовий склад реєстрового козацтва, показавши його етнічну строкатість, переважання асоціальних елементів та відповідно прийшов до висновку, що С. Баторію не вдалося взяти козаків під королівський контроль. Здобувач, проаналізувавши погляди О. Яблоновського, зауважив, про суперечливість легенди про роль С. Баторія в історії українського козацтва та реальних подій. Продемонстровано, що більшість польських дослідників прагнули розглядати реєстрове козацтво – як наймане військо, якому не надавалося жодних привілеїв. Відзначено, що тривалий час у польській історіографії дискутувалося питання про надання судового імунітету козакам. У підсумках до розділу автор слушно відзначив про висвітлення польськими дослідниками дуалізму в діяльності українського козацтва: 1) оборона південно-східних кордонів Речі Посполитої; 2) самостійна зовнішня політика та проведення військових акцій.

У четвертому розділі представлено огляд праць польських істориків, які досліджували різні аспекти повстань українського козацтва у 90-их роках XVI ст.: визначення причин, характеру, перебігу, цілей та їх наслідків. Дисертант, слушно відзначив, що у польській історіографії присутній стереотипний підхід до зображення козацьких повстань: звеличування героїв польського війська та звинувачення бунтівних і кривавих варварів-козаків. Здобувач, опрацювавши праці польських істориків Ю. Шуйського, А. Левицького, А. Яблоновського, Т. Корзона, М. Бобжинського, В. Томкевича, Ф. Равіти-Гавронського, В. Конопчинського, В. Смоленського, Р. Романського, Л. Васілевського, виокремив ключові причини та обставини козацького повстання 1591 – 1593 рр. під проводом Криштофора Косинського: обмеження чисельності козацтва, встановлення контролю над козаками, послаблення дисципліни серед козацтва, роздавання земель магнатам для вгамування сваволі козацтва, соціальні суперечності, свавілля орендарів магнатських маєтків, козаки відстоювали свої інтереси, самовільні козацькі походи, постійне зміцнення козацтва, суперечливість політики польської адміністрації щодо козацтва, суперництво двох протилежних способів (магнатський, козацький) колонізації і землекористування українського степового прикордоння, антикозацькі фобії, стереотипи, міфи, міжконфесійний конфлікт, особистий конфлікт К. Кониського

за землеволодіння. Зауважено, що дослідники робили акцент на тому, що Кониський повстав не проти державної влади Речі Посполитої, а проти можновладців (місцевих магнатів), оскільки подав програму реорганізації українських земель на козацький манер (запровадження козацького судочинства) всупереч позиціям князів і старост.

Представлено огляд поглядів польських істориків на перебіг бойових дій між повстанцями та провладними силами. Здобувач відзначив емоційне ставлення дослідників до перебігу повстання: бунт, приватна війна, козаки – загроза для Речі Посполитої, зухвала війна проти власної держави, повстання з метою пограбування шляхетських маєтків, опис поразок Кониського, трактування маніфесту Кониського – як заклику до бунту та шукання козацького хліба, зведення поррахунків із шляхтою. Трактування повстання як однієї із численних у цю епоху міжусобних війн між шляхтою Речі Посполитої. Відзначив, що польські дослідники показували козацькі повстання у контексті соціально-економічних (перетворення козаків на піддане селянство) і національно-релігійних процесів (унійні проєкти привели до міжконфесійних конфліктів). Зауважено, що сучасні польські козакознавці розглядають вплив повстання Кониського на творення козацької політичної нації шляхом запровадження козацьких законів та судів на звільнених повстанцями землях.

Дисертантом виокремлено основні причини та обставини наступних козацьких повстань під проводом С. Наливайка та Г. Лободи, які знайшли відображення у працях польських істориків Ю. Шуйського, А. Прохаски, В. Томкевича, М. Божинського, О. Яблоновського, А. Слівінського, Ф. Равіти-Гавронського, А. Левицького, В. Смоленського, Т. Корзона: іноземний вплив на українських козаків (австрійська інтрига), заборона польської влади здійснювати козакам походи на терени Османської імперії, непослідовна політика королів щодо українського козацтва, козацька сваволя, польській владі не вдалося повністю впокорити козаків, продовження боротьби між вільним козацтвом та магнатами. Автор проаналізував емоційні оцінки польських дослідників, які упереджено засуджували бунтівний дух козацьких лідерів (Наливайка, Лободи), а натомість героїзували і прославляли діяльність польного гетьмана Жолкевського (агіографічно-патріотичний біографічний нарис про нього). Також українські магнати як учасники повстання зображувалися дослідниками як розпалювачі конфліктів у суспільстві. Дисертант з'ясував, що більшість польських козакознавців не бачили у повстаннях Наливайка і Лободи жодних програмних цілей, вважаючи, що повстанці діяли стихійно і меркантильно. І тільки деякі із прогресивних науковців (О. Яблоновський, В. Конончинський, В. Смоленський) вбачали у діях козаків прагнення винищити шляхту, зруйнувати Краків та призвести до розпаду Речі Посполитої, формування проєкту переходу у підданство Московії або Кримського ханства. Відзначимо, що здобувачу вдалося критично осмислити ідеї, концепції та погляди польських істориків, які досліджували конфліктні відносини між українським козацтвом та польською владою, де не можливо уникнути різнобічних і діаметрально протилежних оцінок.

У загальних висновках лаконічно та змістовно відображені основні результати наукового дослідження, які узгоджуються із окресленою метою та завданнями рецензованої роботи.

Список джерел та літератури структурований відповідно до академічних вимог. Наукову вартість дослідження вбачаємо у використанні неопублікованих архівних матеріалів (загалом опрацьовано 46 справ), розміщених у ДАЛО, ЦДІАУ у м. Львові, Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (m. Kraków), Archiwum Akt Nowych (m. Warszawa), Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.

До опублікованих джерел раціонально віднесено значний масив виданих монографій, статей, доповідей польських козакознавців, які згруповані до досить розлогого бібліографічного опису (110 позицій). Третій, найчисельніший, блок списку літератури складають вітчизняні та зарубіжні дослідження польської історіографії про українське козацтво (262 позиції). Для реконструкції біографічних відомостей про польських істориків дисертант залучив провідні польськомовні словники та енциклопедичні довідники.

Попри загальні позитивні враження від рецензованої роботи, розглядувана праця не позбавлена і певних недоліків, які загалом не применшують її рівня науковості, а врахування їх тільки вдосконалить рукописний текст дисертаційного дослідження:

- 1) У роботі згадано тільки про Краківську та Варшавську польські історичні наукові школи, а поза увагою залишився опис про Львівську та Київську аналогічні школи. Хоча про окремих її представників згадано побіжно (наприклад Антонія Прохаску);
- 2) Акцент зроблено тільки на огляді подій XVI ст., хоча доречно було б включити і XV ст., оскільки багато приділено уваги зародженню українського козацтва;
- 3) Не окреслено цілісно інституційного розвитку польської історіографії впродовж другої половини XIX – першої половини XX ст.;
- 4) Не подано оцінок українськими істориками праць польських дослідників, варто було б звернути увагу на критичні рецензії українських істориків;
- 5) Варто було б провести чіткий поділ польських дослідників на тих, які спеціально і ґрунтовно займалися козакознавством та тих, які побіжно та епізодично згадували про українських козаків;
- 6) Рекомендуємо розробити додатки до роботи із порівняльними таблицями представників різних наукових історичних шкіл.

Рецензована дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням актуальної проблеми і має теоретичну значущість та практичну цінність для історичної науки. Вважаємо, що дослідження Кантора Марка Семеновича на тему «Історія українського козацтва в XVI ст. у польській історіографії 1863 – 1939 років», подане на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» за своєю актуальністю, теоретичним рівнем, науковою новизною та практичним значенням відповідає вимогам наказу

Міністерства освіти і науки України № 40 від 12 січня 2017 року та вимогам затвердженим постановою Кабінету Міністрів України «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» № 44 від 12 січня 2022 року, а її автор Кантор Марко Семенович заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» з галузі знань 03 «Гуманітарні науки».

ОФІЦІЙНИЙ РЕЦЕНЗЕНТ:

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України та
правознавства Дрогобицького державного
педагогічного університету
імені Івана Франка

Юрій СТЕЦИК

